

En Johannes Tinctoris i l’invent català de la guitarra

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 30-03-2023

Al segle XV el tractadista musical Johannes Tinctoris va escriure que la guitarra era un invent català. ¿Com és que avui s’esmenta com a guitarra espanyola o flamenca? Té o pot tenir aquest canvi connotacions polítiques? En Jordi Bilbeny ho intenta explicar en aquest article, que, amb alguns retocs, forma part d’un estudi anterior intitulat «Malta i la guitarra catalana».

Tot i que els erudits espanyols del tema ho acostumin a ometre i tan sols exposin, com en el cas d’En Félix Ponzoa, que «es creu generalment ser inventada pels espanyols»[1], el que és innegable és que la referència més antiga a la «guitarra catalana» –o, més ben dit, a la guitarra com un instrument inventat pels catalans– ens la dóna En Johannes Tinctoris, que va viure a la Cort de Nàpols als darrers anys del segle XV. Al seu llibre De inventione et usu musicæ, redactat vers el 1480[2], en parlar d’aquest instrument, escriu: «Quinetiam instrumentum illud a Catalanis inventum: quod ab aliis ghiterra: ab aliis ghiterna vocatur»[3]. És a dir: «Que també aquell instrument fou inventat pels catalans. Per alguns és anomenada guiterra i per d’altres guiterna», segons traducció que em forneix l’amic i filòleg en llengües clàssiques Francesc Magrinyà[4].

Sembla un fet natural que la guitarra fos inventada pels catalans, sobretot si tenim en compte que el terme ja apareix en textos occitans, aragonesos[5] i catalans[6] del segle XIV. Així, a principi d’aquest segle, a casa del mercader barceloní Jaume Cànoves, hi trobem «un llaüt i una guitarra»[7]. En Joan Coromines refereix que «en un document relatiu a Joan I quan encara era Infant, datat de 1389», hom hi «parla d’una guitarra oldana»[8]. No deixa de ser força aclaridor que els trobadors, al llarg dels segles XII i XIII també la fessin servir a les nostres terres[9]. Semblantment, per l’Ignacio Ramos, els trobadors i els joglars «serien fonamentals per l’avenç de la música instrumental i, per tant, pel sorgiment i evolució de la guitarra a la música espanyola»[10]. I, si bé sembla prou evident que «la guitarra medieval era força diferent de la guitarra actual»[11], el que és inqüestionable és que es deia també guitarra. Sabem que el rei Alfons el Magnànim, entre els diversos músics que tenia amb ell al seu palau de Barcelona al 1413, n’hi tenia un que tocava la guitarra[12]. Per En Jordi Ballester, «mentre el llaüt guitarrenc seria el nom més utilitzat a la segona meitat del segle

XIV, el nom guitarra es popularitza al segle XV sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458) i la dinastia dels Trastàmares»[13]. De conformitat amb la Maricarmen Gómez, que n'observa la seva iconografia abans de la primera meitat del segle XV, «junt amb el llaüt, la guitarra és un dels instruments que més es representa als retaules catalano-aragonesos»[14]. Si la guitarra ja fos al segle XV un instrument popular, això explicaria també per què Sant Vicent Ferrer, en un dels seus sermons, compara la fusta seca de la guitarra a «una persona que fa penitència», que «deu ésser seca de delictes»[15]. Quan En Tinctoris la va sentir els primers cops, va deixar escrit: «Ghiterre autemusus: propter tenuem ejus sonum: rarissimus est. Ad eamque multo sepius Catalanas mulieres carmina quaedam amatoria audivi concinere: quamviros»[16]. Que en català, segons la versió que també em forneix En Magrinyà, ve a dir: «D'altra banda, el toc de guitarra és realment excepcional a causa de la finesa del so. He sentit molt més sovint les dones catalanes cantar cançons d'amor amb ella, que no pas els homes»[17].

En resolució: o bé els entesos subratllen que la guitarra és un invent català o bé un invent hispànic. En Júlio Ribeiro sintetitza molt bé aquesta darrera opció, car subratlla que «els escriptors moderns abracen la teoria que la guitarra tingué els seus orígens connectats amb la Península Ibèrica»[18]. Nogensmenys, i atès que «els antics castellans anomenaren cítola aquest instrument»[19], però quan pren volada i s'expandeix ja es diu «guitarra», i va arribar a països europeus que no van ser mai, almenys al segle XIV, sota el domini de Castella –ni polític, ni molt menys cultural–, com és ara Sicília o Malta, podem tornar a inferir que, com remarcava En Tinctoris, la guitarra va ser un invent català. Nogensmenys, i encara que sovint s'esmenti el que diu aquest tractadista pel que fa a la invenció catalana de la guitarra, els estudiosos moderns no hi acostumen a fer ni massa ni gaire cas. Se cita, de tant en tant, el paràgraf en qüestió, però més que com una afirmació solvent, com un fet puntual i passatger. Com si En Tinctoris no sabés ben bé què deia. O com si calgués excusar-se del que deia, com el cas d'En Jordi Rubió i Balaguer, que, en parlar de la guitarra, escriu que En «Johannes Tinctoris, que visqué a la cort de Nàpols, arribà a dir que fou invenció dels catalans»; per tot seguit, en lloc de documentar-ho degudament, postil·lar que «si no l'inventaren, l'apreciaren molt»[20]. Llavors, en què quedem? L'apreciaren molt o la inventaren? Per què menystenir el parer del gran teòric Tinctoris? En canvi, En Josep Prats creu que aquest tractadista musical «no és un personatge qualsevol», ja que era «clergue, poeta, matemàtic, home de lleis» i «cantor de la capella de Ferran I» de Nàpols». I que, justament, «per això se li ha de donar fe»[21]. Però també se li ha de donar fe, perquè, com remarca conformement l'Higini Anglès, En Tinctoris «conegué de prop la música catalana d'aquells dies»[22] i, com testimonia En Christopher Page, estava al corrent del que passava a «l'escena musical d'Europa des de Nivelles [a la Bèlgica actual] a Nàpols»[23]. I encara, com rebla En Jerry Bently, fou «un dels teòrics musicals més importants de tot el període del Renaixement»[24].

No en tinc cap dubte. Com un dels teòrics musicals més importants del Renaixement, En Tinctoris, va conèixer de prop la música catalana, la va poder valorar amb calma i, pel que fa a la guitarra, n'havia de poder emetre un judici ponderat i objectiu. Tant és així que, fins i tot, en llatí, esmenta la guitarra amb el nom de «ghiterra», que avui dia,a Catalunya, n'és un terme dialectal. Però que és molt possible que al segle XV tingués un radi d'ús prou més vast del que té avui dia. En Coromines ens reporta que «avui s'usa la forma gitár?, [amb] -á, quasi pertot en el Principat (on, per cert, tenia en la meva joventut molta menys popularitat que a les Illes i el País Valencià); però la forma amb è, que allà és rara si bé existent, té gran vivacitat i caràcter bastant general a les terres del Migjorn» i, sobretot a Mallorca, Menorca i l'Alguer, d'on en recull alguns d'exemples[25].

A més a més, per l'Armand Sanmamed, «el cert és que aquest instrument va tenir una gran difusió arreu de les terres catalanes durant els segles XV i XVI i, més enllà, les grans aportacions tècniques, didàctiques i compositives relacionades amb aquest instrument han vist la llum al nostre país»[26]. Així, de conformitat amb la Joana Crespí, «l'estreta vinculació del nostre país a la creació i desenvolupament de la música per a guitarra, ha contribuït a deixar de banda el tòpic segons el qual la guitarra és un instrument lligat únicament a un tipus de tradició musical espanyola, fet derivat, sens dubte, del suposat nexe que existeix entre aquest instrument i l'univers cultural hispanoàrab», que és com dir l'univers castellà[27]. I si bé aquesta autora creu que «és innegable la contribució hispànica [vol dir castellana] a les contribucions de caire guitarrístic», no per això s'està de subratllar que «no és menys cert que l'abundant aportació catalana a aquest sector de la creació musical és igualment important»[28]. A fi, doncs, d'il·lustrar-ho, porta a col·lació la figura i obra del músic valencià Lluís del Milà, de qui ens diu convençuda: «Al llarg del Renaixement, la guitarra té en el valencià Lluís del Milà i Eixarc[h] (1500-1561) un dels seus representants més qualificats. Educat musicalment a València, aviat formarà part de la cort d'artistes que Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, reuní al seu palau de València»[29]. I rebla: «El seu Libro de Música de vihuela de mano Intitulado El Maestro (València 1535, segons la portada, 1536 segons el colofó) no és només la primera col·lecció de música per a viola de mà i guitarra sinó també la font més antiga amb identificacions de "tempo"»[30].

En aquest sentit és il·lustratiu comentar com ja trobem a Catalunya des del segle XIV fins al XVI un munt de guitarrers i violers catalans. En Josep Prats, seguint el llibre d'En Joan Pellissa Guitarres i guitarrers d'escola catalana[31], ens n'ha facilitat una llista prou interessant a la seva conferència pronunciada al «18è Simposi sobre la Història Censurada de Catalunya», el dissabte 17 de novembre del 2018, amb el títol de «La guitarra: de catalana a flamenca». Segons ell,

tenim En Pere Palau, documentat a Avinyó entre 1261 i 1364; En Johan de l'Arpa, que veiem a Catalunya entre 1371 i 1378; En Pere Devesa, operant a Barcelona entre 1379 i 1386, i que té l'«encàrrec per fer dos llaüts guitarrers i que els porti a Perpinyà»[32]; En Johan Comes, documentat a la mateixa ciutat al 1425. A la capital catalana també hi veiem encara entre 1401 i 1440 En Domènec Benditxo i entre 1492 i 1494 En Bartomeu Joan; i ja al llarg del segle XVI hi continuem trobant l'Antoni Mordenyach, En Melcior Gallard i el violer Salvador Allem[33].

És segurament per aquesta importància, que anem veient cada cop més el creixement de la guitarra a Catalunya, i que al Tractat Breu y Explicació dels Punts de la Guitarra, d'En Joan Carles Amat, s'hi parla sempre –com em fa veure el músic i guitarrista Toni Xuclà–[34], de la «Guitarra Catalana»[35], encara al 1586, quan va ser editat el llibre per primer cop a Barcelona[36]. Segons En Xuclà, s'hi «parla de guitarra catalana amb dibuixos d'acords. Tenia 5 cordes». També remarca que «hi ha un dibuix on ensenya escales, exactament igual que l'actual "tablatura", 400 anys abans!». Indica que «una cosa és important remarcar: si hi ha dibuixos d'acords i d'escales –parla de com afinar-la i no hi ha partitures–, la forma de tocar havia de ser molt lliure! Hi havia d'haver una manera de tocar rítmica, amb cançons o melodies, on els guitarristes feien ja un paper similar al d'ara, rítmic-harmònic i solista ocasional. Si no, no tindria sentit aquest manual»[37]. El llibre de l'Amat té una importància històrica capital, puix, com assevera Na Joana Crespí, «va ser el primer tractat amb el títol de Guitarra española de cincoórdenes...» i, per torna, encara, «sense aquest petit tractat no haguéssim tingut més notícies de l'existència de la guitarra a Espanya que les que donen alguns documents literaris i iconogràfics. Aquest és el primer tractat que ens parla de la guitarra de cinc cordes i de la tècnica del "raspeado"»[38]. Ho remarca sense embuts En Francisco Asenjo en afirmar que «el primer mètode de guitarra espanyola és deguta un català»[39]. I En Xuclà ho resumeix molt millor i amb una perspectiva ja universal: el llibre de l'Amat és «el primer llibre de guitarra de la història»[40], del qual, nogensmenys, no n'ha sobreviscut cap original, sinó que, com acostumava a passar al llarg del segle XVI[41], «la primera còpia que es conserva del llibre és d'una reedició en castellà del 1626, que avui es troba al Biblioteca Newberry de Chicago»[42]. Per això mateix, En Xuclà acaba arrodonint conspicu: «M'ensumo que hi havia una guitarra catalana i que després del 1714 desapareix aquest nom –enterrat!, sepultat!– i queda substituït per guitarra espanyola exclusivament. Crec que aquí hi ha coses a reivindicar i recuperar»[43].

Pimer foli del tractat «De la Guitarra Cathalana», dins del llibre d'En Joan Carles Amat Guitarra Española, y Vandola.

Molt cert. Hi estic totalment d'acord. Cal reivindicar la guitarra catalana i la llengua catalana amb què va ser escrit el tractat i, potser, fins i tot, el llibre complet. És curiós, de retruc, que el títol sigui només «Tractat breu i explicació dels punts de la guitarra», però que el mateix titolet, o foli informatiu, quan es repeteix a sobre de cada plana sigui, altrament, «De la guitarra catalana».

Dos altres folis del tractat De la Guitarra Cathalana.

Tot fa l'efecte que hagi passat quelcom amb el títol. Com si els censors no haguessin permès que això de la «guitarra catalana» donés sentit al tractat o al llibre sencer. L'Amat escriu un tractat sobre la guitarra catalana i ¿no pot dir que és un tractat sobre la guitarra catalana? I per què l'escriu en català, com mig camuflat a dins de l'obra general, però la resta del llibre és en castellà? Car, si com a català i com a escriptor català, podia escriure aquest tractat en la seva llengua pròpia, també hi podia haver escrit tot el llibre. De fet, sabem que el català era, conjuntament amb el llatí –que emprava per a temes mèdics[44]– la seva llengua literària, puix va publicar en aquesta llengua els seus Quatre Cents Aforismes Cathalans, al 1636, a Barcelona[45], tot i que no s'ha conservat cap exemplar d'aquesta primera edició[46]. Tornem-hi: si l'Amat escrivia i publicava en català, també podia haver editat el seu tractat musical sobre la guitarra en aquesta mateixa llengua. I, aleshores, si no ho va fer, jo crec que va ser per les més que conegudes exigències castellanitzadores de la censura inquisitorial, que en molts casos feia traduir l'obra sencera, però, en d'altres, només una part[47]. En analitzar la diguem-ne singularitat de les parts catalanes i castellanes del llibre de l'Amat, En Xuclà observa diligent: «Per una part, la catalana, tinc la sensació que ha de ser la primera: senzilla, directa, resumida i molt útil per a tothom, molt popular. La part castellana, que és posterior, o la reescriu o l'escriu algú altre. O la reescriu degut a l'èxit de la primera: és probable que acceptés fer una edició en castellà, és clar! Qui no voldria vendre llibres i ser famós? I si només pot ser en castellà, doncs l'home hi deuria accedir. Imagina-t'ho: és un inventor d'un sistema i una eminència. Però, és clar: escriure en castellà tindria el seu peatge: fora vandola i fora guitarra catalana»[48]. És molt versemblant i factible. I tant. Majorment si tenim en compte un detall: que al títol general de l'obra expressa que el llibre tracta de l'«Explicació dels punts de la guitarra»[49] i que el tractat de la «guitarra catalana» també objectiva que s'hi parlarà «dels punts de la guitarra»[50]. Com si realment es tractés d'un mateix títol readaptat. Tot fa pensar, doncs, que de mica en mica s'anirien traduint les obres de teoria musical catalana al castellà, deixant algun indici de

catalanitat, però esborrant la noció transcendental que la guitarra era un invent català o l'instrument dels catalans. El llibre de l'Amat n'és un exemple vivent: el tractat «De la guitarra catalana», tot i ser el mateix instrument, acabarà editant-se dins un llibre que ja du el títol de Guitarra Española, y Vandola. O almenys acabarà editant-se així a la primera edició que n'ha sobreviscut i, encara, per si fos poc, amb el nom esborrat de l'autor. La lluita per la terminologia i per rebatejar la guitarra era més viva que mai. I l'estat no va escatimar esforços perquè la substitució del terme fos totalment efectiva.

En Xuclà intueix que això podria haver-se esdevingut després del 1714. Però jo diria que el canvi de nom de guitarra catalana pel d'espanyola ja es va anar perpetrant al llarg dels segles XVI i XVII, ajudat també pel fet que sovint els catalans eren coneguts arreu per «espanyols». Ho acabem de veure. I tan sols a partir del 1714 se li va donar un aire de normalitat absoluta, sense debat. Sense retorn. Tot fa aquest efecte. Les dades històriques i filològiques ho semblen corroborar. Hi havia una guitarra denominada catalana, perquè es tocava a Catalunya i perquè els catalans la van «inventar». I, per això mateix, En Tinctoris només parlava que l'havia sentit tocar entre els catalans i les catalanes. Enlloc més. És una dada rellevant que, es miri per on es miri, no es pot amagar. No és que tan sols fos un invent seu –fet que es podria haver donat sobre un paper, en uns esbossos o en un país qualsevol–, sinó que, fonamentalment, sols ells la tocaven. Segons En Pellissa, En Tinctoris «no només descriu la guitarra, sinó que també diu d'on surt: de Catalunya»[51]. I hi insisteix: En «Tinctoris diu de la guitarra que és un invent dels catalans»[52]. La musicòloga franco-americana Isabelle Cazeaux ho reforça sense parpellejar: «La guitarra fou considerada un instrument espanyol, inventat pels catalans»[53]. I, encara que seguint l'opinió d'En Tinctoris, del mateix parer són En Don Michael i En Terry Burrows. Mentre el primer remarca que la guitarra «s'ha reclamat com un invent dels catalans»[54], pel segon «aquest instrument fou inventat pels catalans, els habitants del que és ara el nord-est d'Espanya»[55]. També En Joël Dugot[56], En Guillermo Díaz-Plaja[57] i En Josep Maria Mangado[58], per posar-ne només tres exemples, ho sostenen sense embuts. I la Gran Enciclopèdia Larousse, tot donant-ho per bo, li atorga encara un matís més especial i rellevant en confirmar que «En Tinctoris esmenta la guitarra com a instrument propi dels catalans»[59]. I, fins i tot, el musicòleg madrileny Adolfo Salazar, en un intent d'esbiaixar la informació reveladora d'En Tinctoris, també ho acaba afirmant, ja que subscriu que «En Tinctoris suposa que l'instrument és d'invenció catalana»[60], quan, de fet, ni ho «suposa», ni ho «conjectura», ni ho «sospita», ni res semblant: ho afirma serenament i convençuda amb totes les lletres i totes les seves conseqüències.

O sigui, que arribats aquí, puc confirmar que diversos autors contemporanis reconeixen que la guitarra és un instrument inventant pels catalans; i, encara, una altra font informativa va un xic més enllà i assegura que és propi dels mateixos catalans. Llavors, si ens cenyim al terme «propi» i l'interpretem tal com l'interpreta el Diccionari de la Llengua Catalana de la Fundació de l'Enciclopèdia, i acceptem que «és d'una persona» –o en aquest cas precís, d'una comunitat o nació– «amb exclusió de tota altra»[61]; o li atorguem el sentit que li dóna, així mateix, el Diccionario de la Lengua Española de la Real Academia, pel qual, «propi» és allò «pertanyent a algú que té la facultat exclusiva de disposar-ne»[62], hauríem de convenir que, a mitjan segle XV, la guitarra era un instrument exclusivament català. En Prats també ho remarca: «L'evidència que la guitarra és catalana és coneguda per tothom. Però si badem, l'aniran traient i ja estarà»[63]. Segons En Prats, l'ocultació del fet que la guitarra dita actualment espanyola té orígens catalans no és quelcom involuntari. I, així, a la presentació de la seva conferència sobre el pas de la guitarra catalana a flamenca, remarca: «Faré un recorregut històric fonamentat documentalment, tenint present la confusió que s'ha volgut crear pretesament per fer més dificultós demostrar o fer evident l'origen i evolució de la guitarra i les fonts reals que ho farien evidenciable». I reblava que, «si bé no s'ha aconseguit del tot, sí que ha fet molt de mal per al coneixement cultural i històric de Catalunya: així, es dóna el cas de moltíssima gent que desconeix el vincle de la guitarra amb Catalunya i, en canvi, la fan andalusa o flamenca»[64]. Una idea que recull i defensa també amb totes les lletres En Jordi Salat, que, en parlar de l'invent català de la guitarra, exposat per En Ticntoris, i de la nacionalitat catalana d'alguns grans guitarristes, subratlla: «L'espanyolisme castellanista ho amaga o tergiversa; unes vegades per esborrar la identitat catalana, altres vegades per apropiar-s'ho i donar a creure a l'opinió que són fruit de la cultura de llengua castellana ("española" en diuen ells) quan en realitat són fruit de la cultura de llengua catalana»[65]. I, així mateix, també ho ha observat diligentment En Joan Casajuana: «L'imperi espanyol necessitava atribuir-se grans gestes i mèrits culturals per engrandir el seu prestigi. Crec que la guitarra en seria un d'ells, com ho serien En Colom i d'altres figures i escriptors catalans del Segle d'Or. Això explica l'oblit i la confusió no gens casuals dels orígens d'aquest instrument. Els enciclopedistes castellans no ho podrien permetre i van optar per ignorar [En] JohannesTinctoris»[66]. I per ignorar i obliterar l'invent català de la guitarra.

Certament, aquesta ocultació i readaptació geogràfica dels orígens de la guitarra, fent-la passar de catalana a espanyola, andalusa o flamenca, no és un fet involuntari, que s'hagi esdevingut per raó de la climatologia, de les pluges i els trons. O d'una badada dels impressors, que van canviar, sense voler, les grafies «catalana» per «espanyola», en imprimir els llibres que parlaven de la guitarra. No. Jo crec que té tots els matisos d'una jugada ben pensada, treballada a consciència, amb un rerefons ideològic precís, amb profundes i arreladíssimes connotacions polítiques, resseguible en el temps i evidenciable i demostrable a través de la documentació, com he demostrat fins

aquí. Com tantes i tantes altres coses de relleu universal, calia evitar també com fos que se sabés que la guitarra era un invent català, o, si més no, que hi havia un gran tractadista musical del Renaixement ?En Tinctoris? que ho exposava amb totes les lletres. I calia esborrar-ne els seus vincles amb Catalunya i els catalans. Calia fer-ho i es va fer.

Jordi Bilbeny

REFERÈNCIES I BIBLIOGRAFIA

[1] Cf. MARIANO SORIANO FUERTES, Historia de la Música Española desde la Venida de los Fenicios Hasta el Año de 1850; Madrid, Establecimiento del Sr. Martín y Salazar, i Barcelona, Establecimiento tipográfico de D. Narciso Ramírez, 1856, Tom Tercer, p. 208.

[2] Cf. RONALD WOODLAY, «The Printing and Scope of Tinctoris's Fragmentary Treatise De Inventione et Usu Musice», Studies in Medieval and Earl Modern Musica; editat per Iain Fenlon, Early Music History-5, versió impresa digitalment, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, p. 243.

[3] Cf. HYGINI ANGLÉS, Scripta Musicologica; a cura de Joseph López-Calo, Raccolta di Sdudi e Testi-132, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1975, vol. II, p. 929.

[4] FRANCESC MAGRINYÀ, imeil personal datat el 21 de febrer del 2019.

[5] Cf. JOAN COROMINAS – JOSÉ A. PASCUAL, «Guitarra», Diccionario Crítico Etimológica Castellano e Hispánico; Editorial Gredos, Madrid, 1980, vol. III, p. 278-279.

[6] Cf. JOAN COROMINES, «Guitarra», Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana; Curial Edicions Catalanes – Caixa de Pensions «La Caixa», Barcelona, 1990, vol. IV, p. 743.

[7] FLOCEL SABATÉ i CURULL, «Els objectes de la vida quotidiana a les llars barcelonines al començament del segle XIV»; Anuario de Estudios Medievales, 20 (1990), p. 91.

[8] J. COROMINES, «Guitarra»; ob. cit., vol. IV, p. 743.

[9] HIGINI ANGLÈS, La música a Catalunya fins al segle XIII; Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1988, p. 85.

[10] IGNACIO RAMOS ALTAMIRA, Historia de la guitarra y los guitarristas españoles; Editorial Club Universitario, Sant Vicent del Raspeig, 2005, p. 14.

[11] H. ANGLÈS, La música a Catalunya fins al segle XIII; ob. cit., p. 85.

[12] Cf. H. ANGLÉS, Scripta Musicologica; ob. cit., p. 766.

[13] JORDI BALLESTER i GIBERT, Els instruments musicals a la Corona d'Aragó (1350-1500): els cordòfons; Coneguem Catalunya-32, Els llibres de la Frontera, Sant Cugat del Vallès, 2000, p. 51.

[14] MARICARMEN GÓMEZ MUNTANÉ, La música medieval en España; Kurt und Roswitha Reichenberger, Kassel, 2001, p. 314.

[15] SANT VICENT FERRER, Sermons; a cura de Gret Schib, Editorial Barcino, Barcelona, 1975, p. 54.

[16] Cf. IAN WOODFIELD, The Early History of the Viol; Cambridge University Press, versió impresa digitalment, Cambridge, 2006, p. 32.

[17] FRANCESC MAGRINYÀ, imeil personal amb data 15 de febrer del 2019.

[18] JÚLIO RIBEIRO ALVES, «Origins of the Guitar», web brewminate, 22 de març del 2017; https://brewminate.com/origins-of-the-guitar/.

[19] BASILIO SEBASTIAN CASTELLANOS DE LOSADA, Discursos Histórico-Arqueológicos sobre el Orígen, Progresos y Decadencia de la Música y Baile Español; Imprenta á cargo de D. Antonio Perez Dubrull, Madrid, 1854, p. 850.

[20] JORDI RUBIÓ i BALAGUER, Història de la Literatura Catalana; Biblioteca Abat Oliba-40, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, vol. II, p. 61.

[21] JOSEP PRATS, «La guitarra: de catalana a flamenca»; ponència presentada al 18è Simposi sobre la Història Censurada de Catalunya; web de l'Institut Nova Història; https://www.inh.cat/arxiu/vid/18e-Simposi-sobre-la-Historia-censurada-de-Catalunya/2018-S-INH-Josep-Prats.

[22] H. ANGLÉS, Scripta Musicologica; ob. cit., p. 929.

[23] CHRISTOPHER PAGE, The Guitar in Tudor England. A Social and Musical History; Cambridge University Press, Cambridge, 2015, Appendix F, p. 204.

[24] JERRY H. BENTLY, Politics and Culture in Renaissance Naples; Princenton University Press, Princenton, 1987, p. 75.

[25] J. COROMINES, ob. cit., vol. IV, p. 744.

[26] A. SANMAMED, ob. cit.

[27] [JOANA CRESPÍ], «La guitarra als Països Catalans»; La guitarra als Països Catalans. Exposició commemorativa del 150è aniversari de la mort de Ferran Sors (1778-1839), Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1989, p. 5.

[28] Ídem.

[29] Ídem.

[30] Ídem.

[31] JOAN PELLISSA i PUJADES, Guitarres i guitarrers d'escola catalana. Dels gremis al modernisme; Amalgama Textos-2, Amalgama Edicions, Berga, 2013, p. 27-37.

[32] J. PRATS, conferència citada.

[33] Ídem.

[34] TONI XUCLÀ, imeil personal datat el 8 de juny del 2014.

[35] [JOAN CARLES AMAT], «Tractat Breu, y Explicació dels Punts de la Guitarra, en Ydioma Cathalà», dins Guitarra Española, y Vandola en dos maneras de Guitarra, Castellana, y Cathalana de cinco Ordenes; Joseph Bró, Estamper; Girona, [1745], p. 39-54.

[36] Cf. «Carta del Padre Maestro fray Leonardo de San Martin al Autor», dins Guitarra Española, y Vandola en dos maneras de Guitarra, Castellana, y Cathalana de cinco Ordenes; Joseph Bró, Impresor; Girona, [1639], foli s/n.

[37] T. XUCLÀ, imeil citat.

[38] [J. CRESPÍ], ob. cit., p. 6.

[39] FRANCISCO ASENJO BARBIERI, Documentos sobre música española y epistolario; Fundación Banco Exterior, Madrid, 1988, vol. II, p. 219.

[40] Vg. «Toni Xuclà i la guitarra catalana»; Enderrock.cat, 29 de setembre del 2014; http://www.enderrock.cat/noticia/9548/toni/xucla/guitarra/catalana.

[41] Vg. JORDI BILBENY, Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI; Librooks Barcelona, S. L.; Barcelona, 2018.

[42] Cf. «Guitarra catalana», Viquipèdia; https://ca.wikipedia.org/wiki/Guitarra_catalana.

[43] T. XUCLÀ, imeil citat.

[44] Vg. IOANNE CAROLO AMATO, Fructus Medincinæ ex Varii Galeni Locis Decerpti; Andrea & Jacobi Pros, Londres, M.DC.XXVII.

[45] Cf. MARIA DEL CARMEN SIMON PALMER, Bibliografía de Cataluña. Notas para su realización; Cuadernos Bibliográficos-41, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1980, tom I (1481-1765), p. 48, obra 389.

[46] Cf. «Joan Carles i Amat», web Galeria de Metges Catalans; http://www.galeriametges.cat/galeria-fotografies.php?icod=KIL.

[47] Vg. J. BILBENY, Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI; ob. cit.

[48] TONI XUCLÀ, imeil personal datat el 5 de març del 2019.

[49] [J. C. AMAT], ob. cit., portada.

[50] Ídem, foli 40.

[51] J. PELLISSA i PUJADES, ob. cit., p. 22.

[52] Ídem.

[53] ISABELLE CAZEAUX, French Music in the Feefteenth and Seexteenth Centuries; Praeger Publishers, Nova York, 1975, p. 220.

[54] DON MICHAEL RANDEL, The Harvard Dictionary of Music; The Belknap Press of Harvard University Press, quarta edició, Cambridge, 2003, p. 368.

[55] TERRY BURROWS, Guitar. A Celebration of the World's Finest Guitars; CarltonBooksLimited, Londres, 2002, p. 15.

[56] JOËL DUGOT, Aux orígens de la guitarre: la vihuela de mano; Cité de la musique, París, 2004, p. 6.

[57] GUILLERMO DÍAZ-PLAJA, Historia General de las Literaturas Hispánicas; Editorial Vergara, reimpressió, Barcelona, 1968, volum III, «Renacimiento y Barroco», p. 918.

[58] JOSEP MARIA MANGADO ARTIGAS, La guitarra en Cataluña, 1769-1939; Tecla Editions, Londres, 1998, p. 101.

[59] Vg. «Guitarra», Gran Enciclopedia Larousse; Librairie Larousse, París , 1967, vol. 10, p. 518.

[60] ADOLFO SALAZAR, La música de España; Espasa-Calpe, S. A.; Madrid, 1972, vol. I, «Desde las cuevas prehistóricas hasta el siglo XVI», p. 167.

[61] Vg. «propi pròpia», Diccionari de la Llengua Catalana; Enciclopèdia Catalana, S.A.; segona edició corregida i revisada, Barcelona, 1983, p. 1268.

[62] Vg. «propio, pia», Diccionario de la Lengua Española; Real Academia Española, vint-i-unena edició, Madrid, 1992, tom II, p. 1678.

[63] J. PRATS, conferència citada.

[64] JOSEP PRATS, «Conferència. La guitarra: de catalana a flamenca», web La Gota Catalana, 19 de gener del 2019; https://lagotacatalana.wordpress.com/2019/01/19/dt-22-la-guitarra-de-catalana-a-flamenca/

[65] JORDI SALAT, «Adulteracions: La Guitarra Catalana»; Blog Vernacle, 24 de febrer del 2021, https://vernaclistes.blogspot.com/2011/03/adulteracions-la-guitarra-catalana.html

[66] JOAN CASAJUANA, «La guitarra és catalana: orígens i evolució», web de l'Institut Nova Història, 3 de gener del 2020; https://www.inh.cat/articles/La-guitarra-es-catalana-origens-i-evolucio